

TANULMÁNY

GÖMÖRI GYÖRGY

Radnóti Miklós: Tajtékos ég

*Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.
Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre ráel, mind olyan fehérek.*

*Körülnéz néha s felsikolt az év,
körülnéz, aztán elalél.
Micsoda ősz lapul mögöttem újra
s micsoda fájdalomtól tompa tél!*

*Vérzett az erdő és a forgó
időben vérzett minden óra.
Nagy és sötétlő számokat
írkált a szél a hóra.*

*Megértem azt is, ezt is,
súlyosnak érzem a levegőt,
neszekkel teljes, langyos csönd ölel,
mint születésem előtt.*

*Megállok itt a fa tövében,
lombját zúgatja mérgesen.
Lenyúl egy ág. Nyakonragad?
nem vagyok gyáva, gyöngye sem,*

*csak fáradt. Hallgatók. S az ág is
némán motoz hajamban és ijedten.
Feledni kellene, de én
soha még semmit sem feledtem.*

*A holdra tajték zúdul, az égen
sötétzöld sávot von a méreg.
Cigaretta sodrok magamnak,
lassan, gondosan. Élek.*

1940. június 8.

A *Tajtékos ég* Radnóti Miklós utolsó éveinek fontosabb versei közé tartozik. Maga a költő ezt a címet adta még életében összeállított utolsó versválogatásának, amely aztán csak 1946-ban jelent meg posztumusz kötetként. A versben Radnóti saját lelkiállapotát próbálja megfogalmazni költői képekben, egy olyan történelmi helyzet-

ben, amely csüggedéssel, letargiával tölti el a jóakarátú embereket. Mielőtt magát a verset elemeznénk (bár hangsúlyozzuk, megértéséhez szükség van bizonyos háttérismertetsékre), vázoljuk fel az adott politikai helyzetet.

A vers 1940. június nyolcadikán íródott. Magyarország ugyan még semleges, de már határait nyaldossák a második világháború hullámai: a németek elfoglalták Lengyelországot, majd lerohanták Norvégiát és Dániát, a tavaszi villámháborúval birtokukba került Belgium és Hollandia, sőt a franciaországi győzelem is már szinte bizonyosra vehető. A francia kormány két nappal később, június 10-én hagyja el Párizst, ahová a német csapatok néhány nap múlva be is vonulnak. Az angol expedíciós sereg maradványai hajókon menekülnek át a Csatornán. A Szovjetunió az 1939-es barátsági szerződés értelmében semleges (illetve részt vesz Lengyelország felosztásában, de „egyéb-ként” semleges), az Egyesült Államok még nem lépett be a háborúba. Hitler hadserege és légierije ezekben a napokban verhetetlennek látszik.

Radnóti, akit már a spanyol polgárháború óta szüntelenül foglalkoztat a szükség-szerű „költőhalál” gondolata (a Federico García Lorca c. vers keletkezése 1937), a világháború közeledtével egyre gyakrabban reflektál más írók vagy költők eltűnésére és halálára. A *Csütörtök* c. versben két ilyen öngyilkost említ, a T. betűvel jelzett Ernst Toller német és a J. M. betűkkel jelzett Jiří Mahen nevű írókat, akik New Yorkban, illetve Prágában végeztek magukkal; Toller azért, mert nem bírta az emigráns sorsot, és Mahen azért, mert szenvedett a német megszállástól.¹ Az ugyanebben a versben harmadikként említett Pierre Robin csak eltűnt, de mint tudjuk, nem halt meg, túlélte a háborút. Radnóti *Naplójában* olvassuk, már 1939 őszéről ezt a bejegyzést: „Prejean elesett a nyugati fronton”.² Ugyan a francia filmszínész halála is álhírnek bizonyult,³ a fronton eltűntek között volt egy, akit Radnóti jól ismert – Hevesi András. Róla csak egy konkrét jegyzet van 1940 júniusáig a *Naplóban* – Havas írja Casablancából, hogy „De H. Bandi rien de nouveau”,⁴ ami véleményünk szerint azt jelzi, hogy Hevesi eltűnéséről Havas már 1940. május 23-i levelében kellett hogy szóljon. (Ebből a levélből Radnóti nem idéz, csak jelzi, hogy megkapta. Egyre szaporodnak hát az áldozatok – a csak hírből ismert más nemzetiségű írók és a személyesen ismert kül- és belföldiek, akik eltűntek, de meglehet, már nem élnek.

A személyes szorongatottság, megbélyegzettség állapotát erősítik a magyarországi fejlemények is. Bár Teleki Pál külpolitikájában a semlegesség híve (megtagadja a segítséget a németeknek Lengyelország megtámadásakor, menedéket ad a menekült lengyel katonáknak), még 1939-ben elfogadtatja a magyar országgyűléssel a második zsidótörvényt, amely már nem vallási, hanem származási alapon korlátozza a zsidóknak számító magyarok munkalehetőségeit. Ez kihat Radnóti egzisztenciájára is – a magyar rádióknak készített irodalmi előadás-sorozatát abba kell hagynia,⁵ ezáltal nemcsak jövedelemtől, a szélesebb közönségtől is megfosztják. Arról, hogy magyar–francia szakos tanári állást kapjon egy középiskolában, szó sem lehet. Az igazságtalan megkülönböztetés érzése, amit korábban a „házamban száműzötten” fordulattal fogalmazott meg, most minden eddiginél élesebben jelentkezik, és először az 1940-es munkaszolgálat élményével tetőzik.

A *Tajtékos* ég éjjeli képpel indul. Nem új ez Radnótinál, akinek talán az alkonyat a legkedvesebb napszaka, bár hajnali képeket is szívesen használ verseiben. A háború alatt viszont feltűnően elszaporodnak az esti-éjszakai versek (*Két töredék, Mint a halál* – később pedig: *Tarkómon jobbkézgeddel, Rímpárok holdas éjszakán* stb.). Ezek sorába illeszkedik ugyan a *Tajtékos* ég, bár más 1939–41 közt írott versekhez képest kevésbé van

pillanatkép-, szubjektív hangulatfelvétel-jellege; Bori Imre úgy érzi, benne a költő mintegy „összefoglalja a költői élet eddigi eredményeit”.⁶ Szerintem inkább csak egy meghatározott időszak jellegét érzékelteti, egy olyan időt, amelynek eseményei politikai csapásként hatottak a szemlélőre. A *Tajtékos ég* háttere nem olyan nyilvánvaló, mint például a *Lángok lobognak...* c. versé, amelyben „katonák lelke száll most a fényes délkörökre”,⁷ de éppoly valóságos, csak lassabban bontakozik ki a szövegből.

Ezekkel a sorokkal kezdődik:

*Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek*

Ez a kezdő kép eléggé szokatlan. Erős a leütése: a „tajtékos” szó egyszerre juttatja eszünkbe a hullámok által vert tajtékot, ahogy a hullám a tengerpart szikláin vagy egy csónak oldalán megtörik, és egy hajszolt ló izzadságát, sőt, öntudatlanul még tovább asszociálhatunk a „tajtékozni” igére – az ég dühös, ezért „tajtéjkzik”. A versnyitó „tajték” itt nyilvánvalóan az égen kavargó felhőkből áll össze, de mindenesetre változó, viharos, feszült állapotot jelez, s így már nem ér teljesen meglepetésként a következő sor lakonikus megállapítása: „csodálkozom, hogy élek”. Háborús állapotban ez a megállapítás teljesen érthető lenne; itt inkább egy olyan ember mondja ezt, aki szemléli a háborút – kissé úgy, ahogy a felhők háborgását nézi az égen. Ha logikai összefüggés nincs is a tajtékos ég és a halál gondolata között, teremődik mégis egyfajta képi-érzelmi kapcsolat. Az első két sor jambikus lejtése még talán valamilyen idilli hangulatot is teremthetne, ha nem követné mindjárt ezt a megszemélyesített halál szorgalma: „szorgos halál kutatja ezt a kort / s akire rálel, mind olyan fehérek”. A halál nemcsak a hadszíntereken van jelen, másutt is keresi az áldozatokat, hogy megjelölje őket „krétájával” (vö. az *Első eclogával*: „tudja, kivágják, s rajta fehérlék / bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap / már a favágó...”); különben más Radnóti-versben is találkozunk olyan kitételekkel, mint a „hófehér enyészet”. De ez a „szorgos halál” egyelőre másokat választ ki, egyelőre elkerülte a már „megjelölt” (tehát megölendő), de most mégis élő költőt.

A következő versszakban az „év” mintegy megszemélyesítve jelenik meg, menekülőként, üldözöttként, akinek csak körül kell néznie ahhoz, hogy elszörnyedjen. Áll a kertben, a költő mellett, de áll az időben is – ha áttekinti, mi történik a világban, az átélt fájdalomtól eszméletét veszti. Persze az „év” dőbbenete azonos a költő személyes dőbbenetével, ezt intonálja a következő két sor: „Micsoda ősz lapul mögöttem újra / s micsoda fájdalomtól tompa tél!” Ne feledjük: ez az ősz a második világháború első véres ősze, amikor Hitler (és utána pár héttel Sztálin) megtámadta Lengyelországot és Varsót elesett (ugyanakkor, amikor elhunyt Nagy Etel, Vas István első felesége, Radnótiék barátja). Hogy ez az ősz mennyire leverte Radnót, bizonyítja a *Napló* számos bejegyzései. De mit jelentsen a zsibbasztó jelzőjű tél? Képi kódban a szovjet–finn háborút.

Ez a háború, jóllehet, mellékes eseménye volt a totalitáriánus hatalmak és a nyugati demokráciák mérkőzésének, jelentős mértékben befolyásolta a korabeli baloldali magyar értelmiség tudatát. 1939 augusztusáig a baloldal még a Szovjetunióban látta a nemzetközi antifasizmus fő erejét. És bár a szocializmus magyarországi hívei között akadtak olyanok, akik még ekkor sem ítélték el a szovjet politika irányváltását (pl. Bálint György), számos baloldali íróra és művészre hideg zuhanyként hatott a Ribbentrop–Molotov szerződés. Világos volt ugyanis, hogy a második világháború nem robban-

hatott volna ki e nélkül. Csalódás, dezorientáció, undor a politikától – ezek voltak a szovjetekkel korábban szimpatizálók reakciói. Radnóti ennyit ír erről naplójában: „...megfeküdte a gyomromat a világ”.⁸ A második, de az elsőből következő csalódást a szovjet csapatok szeptember 17-i támadása okozta Lengyelország ellen. A *Napló*ban ez is nyomot hagy; Radnóti néhány, a szovjet politikát megkérdőjelező mondat után így foglalja össze érzéseit: „Csak jegyzem az »eseményeket«, élmények és nem értem”.⁹ Finnország megtámadása 1939 novemberének utolsó napjaiban volt ennek a csalódás-sorozatnak a harmadik mozzanata. Illyés Gyula, akit korábban igazán nem lehetett „szovjetellenességgel” vádolni, most megírja *Folyók, fjordok, kis falvak...* című versét, amelyből kitetszik, milyen traumát okozott neki ez a háború, mennyire megingott hite a „haladásban”; így szól az emberiséghez: „Ki bizakodón / mentem veled, az útmentére állok”,¹⁰ s a vers végén Petsamo „véres-fényes foltjára” utal, arra az északi sarki finn várostra, amit a szovjetek Helsinki és Viipuri mellett a legtöbbet bombáztak.

De térjünk vissza a *Tájékos* ének a finn háborúra utaló versszakaihoz. A harmadik versszak ugyanis továbbszövi az ősz és a tél történetét: „vértett az erdő” ősszel, s „Nagy és sötétlő számokat / irkált a szél a hóra”. Az erdő itt Lengyelországot, az ottani harcokat jelentheti, míg a második, ez a határozottan téli kép, a finn háborúban elszenvedett roppant katonai veszteségeket. Ezekről egy újabb történelmi forrásmunka a következőket mondja: míg a finn veszteségek közel 25 000 főre rúgtak, a szovjet katonai veszteségeket sohasem hozták nyilvánosságra, de ezek – különösen a háború első fázisában – igen nagyok voltak; Mannerheim marsall becslése szerint összesen 200 000 körül mozogtak. A finnek 700 orosz repülőgépet semmisítettek meg, míg ők maguk hatvanegyet veszítettek.¹¹ Ezekről a veszteségekről, valamint a szovjet terrorbombázásokról a polgári lakossággal szemben a magyar sajtó és filmhíradók részletesen tájékoztattak. – S hogy olvasatunk nem túlzott, mutatja a Radnóti-vers negyedik versszakának kezdősora: „Megértem azt is, ezt is”. Itt egy percre jelentkezhet némi szemantikai bizonytalanság az ige értelmét illetően, de az előzmények ismeretében biztos, hogy itt nem a mindent megértő költő beszél, hanem az, aki *még ezt is* megérte, vagyis megélte. Más szóval megérte azt az időt, amikor Európa legerősebb katonai gépezete szovjet segítséggel szétzúzta a független Lengyelországot, és utána a baloldali reménységének képzelt ország stratégiai megfontolásokból nyílt agressziót hajtott végre egy, a magyarral rokon kis országgal szemben. Ez az állapot a mindennemű politikai hit vagy bizalom ideiglenes csődjével volt egyenértékű Illyés és Radnóti számára is.

A hang csüggedt, lemondó. De az élet, a pusztá létezés ténye valóságos. És itt a közelmúlttól elfordul a jelen felé a költő, s ezt az átfordulást metrikailag is érzékelteti – a vers (lényegében jambikus, bár más metrumokkal is tördelt) lejtése itt megtörik, és átlépünk a hangsúlyos, magyaros verselésbe: „súlyosnak érzem a levegőt”. Sőt az őt körülvevő csönd egy pillanatra a születés előtti állapotra „emlékezteti”. A kert mintha az anyaméhhez azonosulna. Újja lehet tehát születni ebből az állapotból? Mivel lehet még azonosulni egy ilyen év és ilyen csalódások után?

A költő nem válaszol erre a kérdésre. Helyette konfrontáció-lehetőséget ad azzal, hogy a kertet mint színhelyt belépteti a versbe: „megállok itt a fa tövében / lombját zúgatja mérgesen. / Lenyúl egy ág. Nyakonragad?” Az előző sorok csöndjét megbontja egy fa lombzúgása. Mivel a kerti fa antropomorfizáltan jelenik meg, joggal kérdezhetjük: mit jelképez? Teljes bizonyossággal ez meg nem mondható, de valószínű, hogy vagy a munkásmozgalmat, vagy Radnóti Fölöttes Én-jét (mert az ellenséges Rendről

ebben a szövegkörnyezetben nem lehet szó). Talán közelebb segít a megfejtéshez egy József Attila-vers, a *Bánat*, ahol hasonló kapcsolatot találunk a csönd és a lenyúló faág között. Idézzük:

...A föld csöndje
fekszik, nehéz. Ágak, karok nyúlnak:
Minden hatalmat!... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.

A *Bánat* ezután a lehető legszemélyesebb reflexióval folytatódik: „Csak egy pillanatra martak ki, csak. / Zúgj, erdő elvtárs!”¹² A vers háttérében József Attilának egy olyan sérelme áll, amit még „pártos” korszakában szenvedett el (1931 őszén vagy 1932 első felében), az illegális magyar kommunista párt, illetve a moszkvai emigráció részéről. Gyertyán Ervin szerint lehetséges, hogy a *Bánat* az után a hírhedt *Platformtervezet* után íródott, amelyik József Attilát mint fasiszta szimpatizánst(!) marasztalta el.¹³ Hogy Radnóti ismerte-e a „Bánat” keletkezésének körülményeit, nem tudhatjuk, de József Attila „politikai csalódásairól” jól tudott, s arról is, milyen szenvedést okozott a *Külvárosi éj* költőjének a munkásmozgalmi kapcsolatok megszakadása. Ennek figyelembevételével a *Tajtékos éj* kerti fája lehet, hogy a Mozgalom felelősségre vonását jelképezi a költővel szemben, aki „nem gyáva, gyöngé sem / csak fáradt”. És mivel az adott politikai helyzetben sem a Mozgalomnak, sem a magát felszámoló illegális kommunista pártnak nincs erkölcsi joga a felelősségre vonáshoz, a „nyakonragadásból” tétova motozás lesz a fa alatt álldogáló költő hajában. Nincs mit mondani az ágnak, amelynek mozdulataira, motozására csak két olyan jelző illik, mint „néma” és „ijedt”. S ha a Mozgalom nem felejt, nem bocsátja meg, ha cserbenhagyják, így a szocialista eszmék híve sem bocsáthatja meg a Mozgalom árulását: „Feledni kellene, de én / soha még semmit sem feledtem”. Afelől ugyanis nincs kétség, hogy a taktika kedvéért a Szovjetunió elárulta az eszmét.

Mindaddig nem esett szó a vers rímtechnikájáról, illetve a kifejezés formai eszközéről. Ezek – a formaművész Radnóti más verseinek ismeretében – eléggé egyszerűek. A kezdő versszak rímképlete ugyan ABAB, de az összes többiben csak a páros sorok rímelenek, tehát -B-B a képlet. A sorok hosszúsága váltakozó; a hang az emelkedetten költőiből a vers második felében átvált egy oldottabb, az élőbeszédhez közelítőbb hangra; itt Radnóti kérdést iktat be, *enjambement*-t alkalmaz, és kétszer is igényi tőmondatot: „Hallgatók” – „Élek”. Érdekes az is, hogyan adja fel Radnóti a vers közepén a nyugat-európai verselést a magyaros forma kedvéért, illetve, hogyan keveri a későbbiekben a kettőt (hiszen az ötödik versszak olvasható hangsúlyosan és metrikusan is). Az utolsó versszak viszont határozottan ellenpontozza a nyitó versszakot (amihez képileg részben hasonló) magyaros verselésével.

Az utolsó versszak képei mintegy keretbe fogva zárják le a kerti meditációt. „A holdra tajték zúdul” – ez a kép még erősebb a verset indítónál: a szél, amelyik eddig is űzte a felhőket, most szinte viharossá válik. És „az égen / sötétzöld sávot von a mérreg”. A mérregnek, ami a háborús gyűlölködést szimbolizálja, a klasszikus kor óta ismert jelzője a zöld (Szokrátesz bürokpoharáról?), s a „mérgezöld” a zöldnek általános használt színárnyalata. Radnóti egy későbbi versében, az 1944-es *Töredékben* újra egyesül a hab (tajték) a mérreggel: „míg habzott asztalán a sűrű mérgeoldat”¹⁴ – ezt a sort, ha színben akarom kifejezni, én határozottan zöldnek látom. Az égen húzódó mérge-sáv Európa mérgeztségét jelenti, a háborút, amelyben minden emberi érték értelmét

veszti. Ez alatt a mérgezett ég alatt a költő a cigarettasodrás figyelmet igénylő, de köznap tevékenységével mintegy elutasítja a politikai világdramában való részvételt. S miután számot vetett Európa és a saját (elégé reménytelen) helyzetével, nem marad más hátra, mint megismételni, most már tömondatos nyomatékkal az egyszerű igét: „élek”.

Mindezek után nem kétséges, hogy a *Tajtékos ég* a mély csalódás, kiábrándulás verse. Radnóti Miklós a világháborútól a lehető legrosszabbat várta, de 1939 augusztusáig talán élt benne valami remény a szocializmus jövőjét illetően (amit, mint tudjuk, nem látott összeegyeztethetetlennek katolikus hitével). Ezt vették el tőle a jelek szerint az 1939/40-es év eseményei. Reménye és a jövőbe vetett hite majd 1941-ben újul meg – a szerelemnek köszönhetően, amely átsegíti a személyes megpróbáltatásokon, és a háború kimenetelét illetően, amely az apokaliptikus végkifejlet után valamilyen tisztultabb életet tesz majd lehetővé („az új falak tövében felhangzik majd szavam” – írja a *Sem emlék, sem varázslatban*). Bár a későbbi évek még sok szenvedéssel, megpróbáltatással sújtják, Radnóti hitének mélypontja 1940 júniusára, a *Tajtékos ég* megírásának idejére keltezhető.

JEGYZETEK

- 1 Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Bp. 1977., 157.
- 2 Radnóti Miklós: *Napló*. Bp. 1989., 80.
- 3 Uo. 311.
- 4 Uo. 93.
- 5 Uo. 79.
- 6 Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Forum, Újvidék, 1966., 134.
- 7 Radnóti Miklós *művei*. Bp. 1976., 184.
- 8 Radnóti: *Napló*, 59.
- 9 Uo. 66.
- 10 Illyés Gyula: *Poharaim*. Bp. 1967., 259.
- 11 Oliver Warner: *Marshal Mannerheim and the Finns*. Helsinki, 1967., 169.
- 12 József Attila *összes versei*. Bp. 1955., 350.
- 13 Gyertyán Ervin: *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1970., 130.
- 14 Radnóti *művei*, 232.